نحو میر

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالْعَاقِبَۃُ لِلْمُتَّقِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی خَیْرِ خَلْقِہٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ أَجْمَعِیْنَ أَمَّا بَعْدُ بداں أَرْشَدَكَ اللّٰہُ تَعَالٰی کہ ایں مختصریست مضبوط در علم نحو کہ مبتدی را بعد از [۱–] حفظ مفردات لغت [۲–] و معرفت اشتقاق [۳–] وضبط مہمات تصریف [۱–] بآسانی بکیفیت ترکیب عربی راہ نماید [۲–] وبزودی در معرفت اعراب وبنا [۳–] وسواد خواندن توانائی دہد بِتَوْفِیْقِ اللّٰہِ تَعَالٰی وَعَوْنِہٖ.

[۱–] فصل: بدانکہ لفظ مستعمل در سخن عرب بر دو قسم ست [۱–] مفرد [۲–] و مرکب * **مفرد** لفظے باشد تنہا کہ دلالت کند بر یک معنی و آں را کلمہ گویند و کلمہ بر سہ قسم ست [۱–] **اسم** چوں رَجُلٌ [۲–] و **فعل** چوں ضَرَبَ [۳–] و **حرف** چوں هَلْ ۔ چنانکہ در تصریف معلوم شدہ است * اما **مرکب** لفظی باشد کہ از دو کلمہ یا بیشتر حاصل شدہ باشد و مرکب بر دو گونہ ست [۱–] مفید [۲–] و غیر مفید. * **مفید** آنست کہ چوں قائل بر آں سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے معلوم شود و آں را جملہ گویند و کلام نیز۔ پس جملہ بر دو قسم ست [۱–] خبریّہ [۲–] و انشائیہ۔

[۲–] فصل: بدانکہ **جملہ خبریہ** آں ست کہ قائلش را بصدق و کذب صفت تواں کرد و آں بر دو نوع ست [۱–] اول آنکہ جزو اولش اسم باشد و آں را جملہ اسمیّہ گویند چوں زَیْدٌ عَالِمٌ یعنی زید داناست جزو اولش مسند الیہ ست و آں را مبتدا گویند و جزو دوم مسند ست و آں را خبر گویند [۲–] دوم آں کہ جزو اوّلش فعل باشد و آنرا جملہ فعلیہ گویند چوں ضَرَبَ زَیْدٌ بزد زید و جزو اوّلش مسند ست و آں را فعل گویند و جزو دوم مسند الیہ ست و آں را فاعل گویند۔ و **بدانکہ** مسند حکم ست و مسند الیہ انچہ برو حکم کنند۔ و اسم مسند و مسند الیہ تواند بود و فعل مسند باشد و مسند الیہ نہ تواند بود و حرف نہ مسند باشد و نہ مسند الیہ۔ **بدانکہ** **جملہ انشائیہ** آنست کہ قائلش را بصدق و کذب صفت نہ تواں کرد و آں بر چند قسم ست [۱–] **امر** چوں اِضْرِبْ [۲-] و **نہی** چوں لَا تَضْرِبْ [۳–] و **استفہام** چوں هَلْ ضَرَبَ زَیْدٌ [٤–] و **تمنی** چوں لَیْتَ زَیْدًا حَاضِرٌ [٥–] و **ترجی** چوں لَعَلَّ عَمْرًوا غَائِبٌ [٦–] و **عقود** چوں بِعْتُ وَاِشْتَرَیْتُ [۷–] و **ندا** چوں یَا اَللّٰہُ [۸–] و **عرض** چوں اَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِیْبَ خَیْرًا [۹–] و **قسم** چوں وَ اللّٰہِ لَاَضْرِبَنَّ زَیْدًا [۱۰–] و **تعجب** چوں مَا أَحْسَنَہٗ وَ أَحْسِنْ بِہٖ.

[۳–] فصل: بدانکہ **مرکب غیر مفید** آں ست کہ چوں قائل بر آں سکوت کند سامع را خبری یا طلبی حاصل نشود و آں بر سہ قسم ست [۱–] اول **مرکب اضافی** چوں غُلَامُ زَیْدٍ جزو اوّل را مضاف گویند و جزو دوم را مضاف الیہ و مضاف الیہ ہمیشہ مجرور باشد [۲–] دوم **مرکب بنائی** واو آنست کہ دو اسم را یکی کردہ باشند و اسم دوم متضمن حرفی باشد چوں اَحَدَ عَشَرَ ۔ تا تِسْعَةَ عَشَرَ کہ در اصل اَحَدٌ وَّ عَشَرٌ وَتِسْعَةٌ وَّ عَشَرٌ بودہ است واو را حذف کردہ ہر دو اسم را یکے کردند و ہر دو جزو مبنی باشد بر فتح الّا اِثْنَا عَشَرَ کہ جزو اول معرب ست [۳–] سوم **مرکب منع صرف** واو آنست کہ دو اسم را یکی کردہ باشند و اسم دوم متضمّن حرفے نباشد چوں بَعَلَبَكُّ وَحَضَرَ مَوْتُ کہ جزو اوّل مبنی باشد بر فتح بر مذہب اکثر علما و جزو دوم معرب۔ **بدانکہ** مرکب غیر مفید ہمیشہ جزو جملہ باشد چوں غُلَامُ زَیْدٍ قَائِمٌ وَ عِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ دِرْهِمًا وَجَاءَ بَعَلَبَكُّ۔

[٤–] فصل: بدانکہ ہیچ جملہ کمتر از دو کلمہ نباشد لفظا چوں ضَرَبَ زَیْدٌ وَزَیْدٌ قَائِمٌ یا تقدیرا چوں اِضْرِبْ کہ اَنْتَ درو مستتر ست و ازیں بیشتر شد و بیشتر را حدی نیست۔ **بدانکہ** چوں کلمات جملہ بسیار باشد [۱–] اِسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ را بایکدگر تمیز باید کردن [۲–] و نظر نمودن کہ معرب ست یا مبنی [۳–] و عامل ست یا معمول [٤–] و باید دانستن کہ تعلق کلمات بایکدگر چگونہ است تا مسند و مسند الیہ پیدا گردد و معنی جملہ بتحقیق معلوم شود۔

[٥–] فصل: بدانکہ **علامت اسم** آنست کہ [۱–] الف ولام [۲–] یا حرف جر در اوّلش باشد چوں اَلْحَمْدُ وَبِزَیْدٍ [۳–] یا تنوین در آخرش باشد چوں زَیْدٌ [٤–] یا مسند الیہ باشد چوں زَیْدٌ قَائِمٌ ی [٥–] امضاف باشد چوں غُلَامُ زَیْدٍ۔ [٦–] یا مصغر باشد چوں قُرَیْشٌ [۷–] یا منسوب باشد چوں بَغْدَادِيٌّ [۸–] یا مثنّی باشد چوں رَجُلَانِ [۹–] یا مجموع باشد چوں رِجَالٌ [۱۰–] یا موصوف باشد چوں جَاءَ رَجُلٌ عَالِمٌ [۱۱–] یا تاء متحرک بدو پیوند د چوں

ضَارِبَةٌ. و **علامت فعل** آنست کہ [۱-] قد در اوّلش باشد چوں قَدْ ضَرَبَ [۲-] یا سین باشد چوں سَيَضْرِبُ [۳-] یا سوف باشد چوں سَوْفَ يَضْرِبُ [٤-] یا حرف جزم بود چوں لَمْ يَضْرِبْ [٥-] یا ضمیر مرفوع متصل بدو پیوندد چوں ضَرَبْتِ [٦-] یا تائی ساکن چوں ضَرَبَتْ [۷-] یا امر باشد چوں اِضْرِبْ [۸-] یا نہی باشد چوں لَا تَضْرِبْ و **علامت حرف** آنست کہ ہیچ علامتی از علامات اسم و فعل درو نبود۔

[٦-] **فصل: بدانکہ** جملہ کلمات عرب بر دو قسم ست [۱-] معرب [۲-] و مبنی **معرب** آنست کہ آخرش باختلاف عوامل مختلف شود چوں زَيْدٌ در جَاءَ زَيْدٌ وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ جاء عامل ست و زید معرب ست و ضمہ اعراب ست و دال محل اعراب و **مبنی** آنست کہ آخرش باختلاف عوامل مختلف نہ شود چوں هٰؤُلَاءِ کہ در حالت رفع و نصب و جر یکسان ست۔

[۷-] **فصل: بدانکہ** جملہ حروف مبنی ست واز افعال [۱-] فعل ماضی [۲-] و امر حاضر معروف [۳-] و فعل مضارع بانونہائے جمع مؤنث و بانونہائے تاکید نیز مبنی ست۔☆ **بدانکہ** اسم غیر متمکن مبنی ست [۱-] و اما اسم متمکن معرب ست بشرط آنکہ در ترکیب واقع شود [۲-] و فعل مضارع معرب ست بشرط آنکہ از نونہائے جمع مؤنث و نون تاکید خالی باشد پس در کلام عرب بیش ازیں دو قسم معرب نیست باقی ہمہ مبنی ست و **اسم غیر متمکن** اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہت دارد و مبنی اصل سہ چیز ست [۱-] فعل ماضی [۲-] امر حاضر معروف [۳-] و جملہ حروف و **اسم متمکن** اسمی ست کہ با مبنی اصل مشابہ نباشد۔

[۸-] **فصل: بدانکہ** اسم غیر متمکن ہشت قسم ست [۱-] **اول مضمرات** چوں اَنَا من مرد و زن و ضَرَبْتُ زدم من و اِيَّايَ خاص مرا وَ ضَرَبَنِيْ بزد مرا وَلِيْ مرا و ایں ہفتاد ضمیر ست چہاردہ **مرفوع متصل** ضَرَبْتُ ضَرَبْنَا ضَرَبْتَ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُمْ ضَرَبْتِ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُنَّ ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوْا ضَرَبَتْ ضَرَبَتَا ضَرَبْنَ و چہار دہ **مرفوع منفصل** اَنَا نَحْنُ اَنْتَ اَنْتُمَا اَنْتُمْ اَنْتِ اَنْتُمَا اَنْتُنَّ هُوَ هُمَا هُمْ هِيَ هُمَا هُنَّ و چہاردہ **منصوب متصل** ضَرَبَنِيْ ضَرَبَنَا ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُمْ ضَرَبَكِ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُنَّ ضَرَبَهٗ ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُمْ ضَرَبَهَا ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُنَّ و چہاردہ **منصوب منفصل** اِيَّايَ اِيَّانَا اِيَّاكَ اِيَّاكُمَا اِيَّاكُمْ اِيَّاكِ اِيَّاكُمَا اِيَّاكُنَّ اِيَّاهُ اِيَّاهُمَا اِيَّاهُمْ اِيَّاهَا اِيَّاهُمَا اِيَّاهُنَّ۔ و چہاردہ **مجرور متصل** لِيْ لَنَا لَكَ لَكُمَا لَكُمْ لَكِ لَكُمَا لَكُنَّ لَه لَهُمَا لَهُمْ لَهَا لَهُمَا لَهُنَّ۔ [۲-] **دوم اسمائے اشارات** ذَا وَذَانِ وَذَيْنِ وَتَا وَتِيْ وَتِهْ وَذِهْ وَذِهِيْ وَتِهِيْ وَتَانِ وَتَيْنِ وَاُوْلَاءِ بمد و اُوْلٰی بقصر [۳-] **سوم اسمائی موصولہ** اَلَّذِيْ اَلَّذَانِ وَالَّذَيْنِ وَالَّذِيْنَ اَللَّتِيْ اَللَّتَانِ وَاللَّتَيْنِ وَالّٰاتِيْ وَاللَّوَاتِيْ ومَا ومَنْ وأَيٌّ وأَيَّةٌ والف لام بمعنى اَلَّذِيْ در اسم فاعل و اسم مفعول چوں اَلضَّارِبُ وَالْمَضْرُوْبُ وذُوْ بمعنى اَلَّذِيْ در لغت بنی طی نحو جَاءَنِيْ ذُوْ ضَرَبَكَ **بدانکہ** أَيٌّ وَ أَيَّةٌ معرب ست [٤-] **چہارم اسمائی افعال** و آں بر دو قسم ست **اوّل** بمعنی امر حاضر چوں رُوَيْدَ وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وهَلُمَّ **دوم** بمعنی فعل ماضی چوں هَيْهَاتَ وشَتَّانَ [٥-] **پنجم اسمائی اصوات** چوں أُحْ وأُفْ وبَخَّ ونَخَّ وغَاقَ [٦-] **ششم اسمائی ظروف** ظرف زمان چوں إِذْ وإِذَا ومَتٰى وكَيْفَ وأَيَّانَ وأَمْسِ ومُذْ ومُنْذُ وقَطُّ وعِوَضُ وقَبْلُ وبَعْدُ وقتیکہ مضاف باشد و مضاف الیہ محذوف منوی باشد و ظرف مکان چوں حَيْثُ وقُدَّامُ وتَحْتُ وفَوْقُ وقتیکہ مضاف باشد و مضاف الیہ محذوف منوی باشد [٦-] **ہفتم اسمائے کنایات** چوں كَمْ وكَذَا کنایت از عدد وكَيْتَ وذَيْتَ کنایت از حدیث [۷-] **ہشتم مرکب بنائی** چوں أَحَدَ عَشَرَ۔

[۹-] **فصل: بدانکہ** اسم بر دو ضرب ست [۱-] معرفہ [۲-] و نکرہ **معرفہ** آں ست کہ موضوع باشد برائے چیزے معین و آں بر ہفت نوع ست [۱-] اوّل مضمرات [۲-] دوم اعلام چوں زَيْدٌ وعَمْرٌو [۳-] سوم اسمائے اشارات [٤-] چہارم اسمائی موصولہ و ایں دو قسم را مبہمات گویند [٥-] پنجم معرفہ بہ ندا چوں يَا رَجُلُ [٦-] ششم معرفہ بالف و لام چوں اَلرَّجُلُ [۷-] ہفتم مضاف بیکی ازینہا چوں غُلَامُهٗ وغُلَامُ زَيْدٍ وغُلَامُ هٰذَا وغُلَامُ الَّذِيْ عِنْدِيْ وغُلَامُ الرَّجُلِ و **نکرہ** آنست کہ موضوع باشد برای چیزی غیر معین چوں رَجُلٌ وفَرَسٌ۔

بدانکه اسم بر دو صنف ست [۱–] مذکر [۲–] ومؤنث **مذکر** آں ست کہ درو علامت تانیث نباشد چوں رَجُلٌ و **مؤنث** آں ست کہ درو علامت تانیث باشد چوں اِمْرَأَةٌ و**علامت تانیث** چہارست تا چوں طَلْحَةٌ والف مقصورہ چوں حُبْلٰی والف ممدودہ چوں حَمْرَاءُ وتای مقدرہ چوں أَرْضٌ کہ دراصل أَرْضَةٌ بودہ است بدلیل أُرَيْضَةٌ زیرا کہ تصغیر اسماء راباصل خود بَرَدوایں رامؤنث سماعی گویند۔

بدانکه مؤنث بر دو قسم ست [۱–] حقیقی [۲–] ولفظی **حقیقی** آنست کہ بازائی او حیوانی مذکر باشد چوں اِمْرَأَةٌ کہ بازای او رَجُلٌ ست ونَاقَةٌ کہ بازائی او جَمَلٌ ست و **لفظی** آنست کہ بازائی او حیوانی مذکر نباشد چوں ظُلْمَةٌ وقُوَّةٌ .

بدانکه اسم بر سہ صنف ست [۱–] واحد [۲–] ومثنی [۳–] ومجموع **واحد** آنست کہ دلالت کند بر یکی چوں رَجُلٌ و **مثنی** آنست کہ دلالت کند بر دو بسبب آنکہ الف یا یائی ماقبل مفتوح ونونی مکسورہ بآخرش پیوند دچوں رَجُلَانِ ورَجُلَيْنِ و **مجموع** آنست کہ دلالت کند بر بیش از دو بسبب آنکہ تغیری بر واحد کردہ باشد لفظا چوں رِجَالٌ یا تقدیرا چوں فُلْكٌ کہ واحدش نیز فُلْكٌ ست بروزن قُفْلٌ وجمعش ہم فُلْكٌ بروزن أُسْدٌ .

بدانکه جمع باعتبار لفظ بر دو قسم ست [۱–] جمع تکسیر [۲–] وجمع تصحیح **جمع تکسیر** آنست کہ بنای واحد درو سلامت نباشد چوں رِجَالٌ ومَسَاجِدُ وابنیۂ جمع تکسیر در ثلاثی بسماع تعلق دارد وقیاس را درو مجالی نیست اما در رباعی وخماسی بروزن فَعَالِلُ آید چوں جَعْفَرٌ وجَعَافِرُ وجَحْمَرِشٌ وجَحَامِرُ بحذف حرف خامس و **جمع تصحیح** آنست کہ بنای واحد درو سلامت ماند وآں بر دو قسم ست [۱–] جمع مذکر [۲–] وجمع مؤنث **جمع مذکر** آنست کہ واوی ماقبل مضموم یا یائی ماقبل مکسور ونونی مفتوح در آخرش پیوند دچوں مُسْلِمُوْنَ ومُسْلِمِيْنَ و **جمع مؤنث** آں ست کہ الفی باتائی بآخرش پیوند دچوں مُسْلِمَاتٌ ۔

بدانکه جمع باعتبار معنی بر دو نوع ست [۱–] جمع قلت [۲–] وجمع کثرت **جمع قلت** آنست کہ بر کم از دہ اطلاق کنند وآں را چہار بناست أَفْعُلٌ مثل أَكْلُبٌ وأَفْعَالٌ چوں أَقْوَالٌ وأَفْعِلَةٌ مثل أَعْوِنَةٌ وفِعْلَةٌ چوں غِلْمَةٌ ودو جمع تصحیح بی الف ولام یعنی مُسْلِمُوْنَ ومُسْلِمَاتٌ و **جمع کثرت** آنست کہ بر دہ وبیشتر از دہ اطلاق کنند وابنیۂ آں ہرچہ غیر ازیں شش بناست۔

[۱۰–] **فصل: بدانکه** اعراب اسم سہ است [۱–] رفع [۲–] ونصب [۳–] وجر۔☆ اسم متمکن باعتبار وجوہ اعراب بر شانزدہ قسم ست **اول مفرد منصرف صحیح** چوں زَيْدٌ **دوم مفرد منصرف جاری مجرای صحیح** چوں دَلْوٌ **سوم جمع مکسر منصرف** چوں رِجَالٌ رفع شاں بضمہ باشد ونصب بفتحہ وجر بکسرہ چوں جَاءَنِيْ زَيْدٌ ودَلْوٌ ورِجَالٌ ورَأَيْتُ زَيْدًا ودَلْوًا ورِجَالًا ومَرَرْتُ بِزَيْدٍ ودَلْوٍ ورِجَالٍ **چہارم جمع مؤنث سالم** رفعش بضمہ باشد ونصب وجر بکسرہ چوں هُنَّ مُسْلِمَاتٌ ورَأَيْتُ مُسْلِمَاتٍ ومَرَرْتُ بِمُسْلِمَاتٍ۔ **پنجم غیر منصرف** وآں اسمی ست کہ دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد واسباب منع صرف نہ است عدل ووصف وتانیث ومعرفہ وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون زائدتان چوں عُمَرُ وأَحْمَرُ وطَلْحَةُ وزَيْنَبُ وإِبْرَاهِيْمُ ومَسَاجِدُ ومَعْدِيْكَرَبُ وأَحْمَدُ وعِمْرَانُ رفعش بضمہ باشد ونصب وجر بفتحہ چوں جَاءَ عُمَرُ ورَأَيْتُ عُمَرَ ومَرَرْتُ بِعُمَرَ **ششم اسمائی ستہ مکبرہ** در وقتیکہ مضاف باشد بغیر یائی متکلم چوں أَبٌ وأَخٌ وحَمٌ وهَنٌ وفَمٌ وذُوْ مَالٍ رفع شاں بواو باشد ونصب بالف وجر بیا چوں جَاءَ أَبُوْكَ ورَأَيْتُ أَبَاكَ ومَرَرْتُ بِأَبِيْكَ **ہفتم مثنی** چوں رَجُلَانِ **ہشتم کلا وکلتا** مضاف بمضمر **نہم اثنان واثنتان** رفع شاں بالف باشد ونصب وجر بیا ماقبل مفتوح چوں جَاءَ رَجُلَانِ وكِلَاهُمَا واِثْنَانِ ورَأَيْتُ رَجُلَيْنِ وكِلَيْهِمَا واِثْنَيْنِ ومَرَرْتُ بِرَجُلَيْنِ وكِلَيْهِمَا واِثْنَيْنِ **دہم جمع مذکر سالم** چوں مُسْلِمُوْنَ **یازدہم** أُوْلُوْ **دوازدہم** عِشْرُوْنَ تا تِسْعُوْنَ رفع شاں بواو ماقبل مضموم باشد ونصب وجر بیائے ماقبل مکسور چوں جَاءَ مُسْلِمُوْنَ وأُوْلُوْ مَالٍ وعِشْرُوْنَ رَجُلًا ورَأَيْتُ مُسْلِمِيْنَ وأُوْلِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِيْنَ وأُوْلِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا **سیزدہم** اسم مقصور وآں اسمی ست کہ در آخرش الف مقصورہ باشد چوں مُوْسٰی **چہاردہم** غیر جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم چوں غُلَامِيْ رفع شاں بتقدیر ضمہ باشد ونصب بتقدیر فتحہ وجر بتقدیر کسرہ ودر لفظ ہمیشہ یکساں باشد چوں جَاءَ مُوْسٰی وغُلَامِيْ ورَأَيْتُ مُوْسٰی وغُلَامِيْ ومَرَرْتُ بِمُوْسٰی وغُلَامِيْ **پانزدہم** اسم منقوص وآں اسمی ست کہ آخرش یای ماقبل مکسور باشد چوں قَاضِيْ رفعش بتقدیر ضمہ باشد و نصبش بفتحہ لفظی وجرش بتقدیر کسرہ چوں جَاءَ الْقَاضِيْ ورَأَيْتُ الْقَاضِيَ ومَرَرْتُ بِالْقَاضِيْ **شانزدہم** جمع مذکر سالم مضاف بیائی متکلم چوں مُسْلِمِيَّ

رفعش بتقدیر واؤ باشد ونصب بیائی ما قبل مکسور چوں هٰؤُلَاءِ مُسْلِمِيَّ که در اصل مُسْلِمُوْنَيَ بود نون باضافت ساقط شد وواؤ ویا جمع شده بودند وسابق ساکن بود واو را بیا بدل کردند ویا را در یا ادغام کردند مُسْلِمِيَّ شد ضمه میم را بکسره بدل کردند ورَأَیْتُ مُسْلِمِيَّ ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِيَّ۔

[۱۱ـ] **فصل:** بدانکه اعراب مضارع سه است [۱ـ] رفع [۲ـ] ونصب [۳ـ] وجزم فعل مضارع باعتبار وجوه اعراب بر چهار قسم ست **اوّل صحیح مجرد از ضمیر بارز مرفوع برائے تثنیه وجمع مذکر وبرائے واحد مؤنث مخاطبه** رفعش بضمه باشد ونصب بفتحه وجزم بسکون چوں هُوَ يَضْرِبُ وَلَنْ يَّضْرِبَ ولَمْ يَضْرِبْ **دوم مفرد معتل واوی** چوں يَغْزُوْ ویائی چوں يَرْمِيْ رفعش بتقدیر ضمه باشد ونصب بفتحه لفظی وجزم بحذف لام چوں هُوَ يَغْزُوْ ويَرْمِيْ ولَنْ يَّغْزُوَ ولَنْ يَّرْمِيَ ولَمْ يَغْزُ ولَمْ يَرْمِ **سوم مفرد معتل الفی** چوں يَرْضٰى رفعش بتقدیر ضمه باشد ونصب بتقدیر فتحه وجزم بحذف لام چوں هُوَ يَرْضٰى ولَنْ يَّرْضَيَ ولَمْ يَرْضَ **چهارم صحیح یا معتل با ضمائر ونونهای مذکور** رفع شاں باثبات نون باشد چنانکه در تثنیه گوئی هُمَا يَضْرِبَانِ ويَغْزُوَانِ ويَرْمِيَانِ ويَرْضَيَانِ ودر جمع مذکر گوئی هُمْ يَضْرِبُوْنَ ويَغْزُوْنَ ويَرْمُوْنَ ويَرْضَوْنَ ودر مفرد مونث حاضر گوئی اَنْتِ تَضْرِبِيْنَ وتَغْزِيْنَ وتَرْمِيْنَ وتَرْضِيْنَ ونصب وجزم بحذف نون چنانکه در تثنیه گوئی لَنْ يَّضْرِبَا ولَنْ يَّغْزُوَا ولَنْ يَّرْمِيَا ولَنْ يَّرْضَيَا ولَمْ يَضْرِبَا ولَمْ يَغْزُوَا ولَمْ يَرْمِيَا ولَمْ يَرْضَيَا ودر جمع مذکر گوئی لَنْ يَّضْرِبُوْا ولَنْ يَّغْزُوْا ولَنْ يَّرْمُوْا ولَنْ يَّرْضَوْا ولَمْ يَضْرِبُوْا ولَمْ يَغْزُوْا ولَمْ يَرْمُوْا ولَمْ يَرْضَوْا ودر واحد مونث حاضر گوئی لَنْ تَضْرِبِيْ ولَنْ تَغْزِيْ ولَمْ تَرْمِيْ ولَنْ تَرْمِيْ ولَنْ تَرْضَيْ ولَمْ تَضْرِبِيْ ولَمْ تَغْزِيْ ولَمْ تَرْمِيْ ولَمْ تَرْضَيْ۔

[۱۲ـ] **فصل: بدانکه** عوامل اعراب بر دو قسم ست [۱ـ] لفظی [۲ـ] ومعنوی۔ **لفظی** بر سه قسم ست [۱ـ] حروف [۲ـ] وافعال [۳ـ] واسما ۔ وایں را در سه باب یاد کنیم انشاء الله تعالی

باب اوّل در حروف عامله ودر وے دو **فصل ست**

[۱۳ـ] **فصل اوّل در حروف عامله در اسم** وآں پنج قسم ست قسم **اوّل حروف جر** وآں هفده است بَا ومِنْ واِلٰى وحتّٰى وفِيْ ولَامٌ ورُبَّ وواؤ قسم وتائی قسم وعَنْ وعَلٰى وکاف تشبیه ومُذْ ومُنْذُ وحَاشَا وخَلَا وعَدَا وایں حروف در اسم روند وآخرش را بجر کنند چوں اَلْمَالُ لِزَيْدٍ **دوم حروف مشبه به فعل** وآں شش ست اِنَّ وأَنَّ وكَأَنَّ ولٰكِنَ ولَيْتَ ولَعَلَّ ایں حرف را اسمی باشد منصوب وخبری مرفوع چوں اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ ۔ زَيْدٌ را اسم ان گویند وقَائِمٌ را خبر ان۔

بدانکه اِنَّ وأَنَّ حروف تحقیق ست وكَأَنَّ حرف تشبیه ولٰكِنَّ حرف استدراک لَيْتَ حرف تمنی ولَعَلَّ حرف ترجی **سوم ماولا المشبّهتان بلیس** وآں عمل لیس میکنند چنانکه گوئی مَا زَيْدٌ قَائِمًا۔ زَيْدٌ اسم است وقَائِمًا خبر او **چهارم لای نفی جنس** اسم ایں لا اکثر مضاف باشد منصوب وخبرش موفوع چوں لَا غُلَامَ رَجُلٍ ظَرِيْفٌ فِي الدَّارِ واگر نکره مفرد باشد مبنی باشد بر فتحه چوں لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ اگر بعد او معرفه باشد تکرار لا با معرفه دیگر لازم باشد ولا ملغی باشد یعنی عمل نکند وآں معرفه مرفوع باشد بابتدا چوں لَا زَيْدٌ عِنْدِيْ ولَا عَمْرٌو واگر بعد آں لا نکره مفرد باشد مکرر با نکره دیگر در وے پنج وجه روا ست لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللهِ . لَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةٌ اِلَّا بِاللهِ.لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةٌ اِلَّا بِاللهِ .لَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةٌ اِلَّا بِاللهِ .لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةً اِلَّا بِاللهِ . **پنجم حروف نداء** وآں پنج ست يَا وأَيَا وهَيَا وأَيْ وهَمْزَةٌ مَفْتُوْحَةٌ وایں حروف منادی مضاف را بنصب کنند چوں يَا عَبْدَ اللهِ ومشابه مشابه مضاف را چوں يَا طَالِعًا جَبَلًا ونکره غیر معین را چنانکه اعمی گوید يَا رَجُلًا خُذْ بِيَدِيْ ومنادی مفرد معرفه مبنی باشد بر علامت رفع چوں يَا زَيْدُ ويَا زَيْدَانِ ويَا مُسْلِمُوْنَ ويَا مُوْسٰى ويَا قَاضِيْ ۔

بدانکه أَيْ وهَمْزَةٌ برائے نزدیک ست وأَيَا و هَيَا برائے دور ويَا عام ست۔

[۱٤ـ] **فصل دوم:** در حروف عامله در فعل مضارع وآں بر دو قسم ست

قسم اول حروفیکه فعل مضارع را بنصب کنند وآں چهار ست **اول** اَنْ چوں اُرِيْدُ اَنْ تَقُوْمَ وان با فعل بمعنی مصدر باشد یعنی اُرِيْدُ قِيَامَكَ وبدیں سبب اورا مصدریه گویند **دوم** لَنْ چوں لَنْ يَّخْرُجَ زَيْدٌ ولَنْ برائے تاکید نفی ست **سوم** كَيْ چوں اَسْلَمْتُ كَيْ اَدْخُلَ الْجَنَّةَ **چهارم** اِذَنْ چوں اِذَنْ أُكْرِمَكَ در جواب کسیکه گوید اَنَا اٰتِيْكَ غَدًا ۔

بدانکہ اَنْ بعد از شش حروف مقدر باشد و فعل مضارع را نصب کند [۱۔] حَتّٰی نحو مَرَرْتُ حَتّٰی اَدْخُلَ الْبَلَدَ [۲۔] ولام جحد نحو مَا كَانَ اللهُ لِيُعَذِّبَهُمْ [۳۔] واو بمعنى إلى أن يإلّا أَنْ نحو لَأَلْزِمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِيْ حَقِّيْ [٤۔] وواو الصرف [٥۔] ولام كی [٦۔] وفا کہ دوجواب شش چیز ست امر و نہی و نفی واستفہام و تمنی و عرض وَ اَمْثِلَتُهَا مَشْهُوْرَةٌ.

قسم دوم حروفیکہ فعل مضارع را بجزم کند و آں پنج ست [۱۔] لم [۲۔] ولما [۳۔] ولام امر [٤۔] ولای نہی [٥۔] وإِنْ شرطیہ چوں لَمْ يَنْصُرْ ولَمَّا يَنْصُرْ ولِيَنْصُرْ ولَا تَنْصُرْ وإِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ۔

بدانکہ إِنْ در دو جملہ رود چوں إِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ جملہ اول را شرط گویند و جملہ دوم را جزا و إِنْ برائے مستقبل ست اگرچہ در ماضی رود چوں إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ و ایں جا جزم تقدیری بود زیرا کہ ماضی معرب نیست و **بدانکہ** چوں جزائی شرط جملہ اسمیہ باشد یا امر یا نہی یا دعا فا در جزا آوردن لازم بود **چنانکہ** گوئی اِنْ تَأْتِنِيْ فَأَنْتَ مُكْرِمٌ وَإِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرِمْهُ و إِنْ أَتَاكَ عَمْرٌو فَلَا تُهِنْهُ وإِنْ أَكْرَمْتَنِيْ فَجَزَاكَ اللهُ خَيْرًا۔

باب دوم در عمل افعال

بدانکہ ہیچ فعل غیر عامل نیست و افعال در عمل بر دو گونہ است

[۱۔] **قسم اوّل** معروف **بدانکہ** فعل معروف خواہ لازم باشد خواہ متعدی **فاعل** را برفع کند چوں قَامَ زَيْدٌ وضَرَبَ عَمْرٌو وشش اسم را بنصب کند **اول مفعول مطلق** را چوں قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا وضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا **دوم مفعول فیہ** را چوں صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وجَلَسْتُ فَوْقَكَ **سوم مفعول معہ** را چوں جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتِ ای مَعَ الْجُبَّاتِ **چہارم مفعول لہ** را چوں قُمْتُ اِكْرَامًا لِزَيْدٍ و ضَرَبْتُهُ تَادِيْبًا **پنجم حال** را چوں جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا **ششم تمیز** را و قتیکہ در نسبت فعل با فاعل ابہامی باشد چوں طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا اما فعل متعدی مفعول را بہ نصب کند چوں ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا و ایں عمل فعل لازم را نباشد۔

[۱٥۔] **فصل: بدانکہ** [۱۔] **فاعل** اسمی ست کہ پیش از وے فعلی باشد مسند بداں اسم بر طریق قیام فعل بداں اسم چوں زَيْدٌ در ضَرَبَ زَيْدٌ [۲۔] و **مفعول مطلق** مصدریست کہ واقع شود بعد از فعلی و آں مصدر بمعنی آں فعل باشد چوں ضَرْبًا در ضَرَبْتُ ضَرْبًا وقِيَامًا در قُمْتُ قِيَامًا [۳۔] و **مفعول فیہ** اسمی ست کہ فعل مذکور در وواقع شود او را ظرف گویند و ظرف بر دو گونہ است ظرف زمان چوں يَوْمَ در صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ و ظرف مکان چوں عِنْدَ در جَلَسْتُ عِنْدَكَ [٤۔] و **مفعول معہ** اسمی ست کہ مذکور باشد بعد از واو بمعنی مع چوں وَالْجُبَّاتِ در جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتِ ای مَعَ الْجُبَّاتِ [٥۔] و **مفعول لہ** اسمی ست کہ دلالت کند بر چیزے کہ سبب فعل مذکور باشد چوں اِكْرَامًا در قُمْتُ اِكْرَامًا لِزَيْدٍ [٦۔] و **حال** اسمی ست نکرہ کہ دلالت کند بر ہیئت فاعل چوں رَاكِبًا در جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا یا بر ہیئت مفعول چوں مَشْدُوْدًا در ضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُوْدًا یا بر ہیئات ہر دو چوں رَاكِبَيْنِ در لَقِيْتُ زَيْدًا رَاكِبَيْنِ و فاعل و مفعول را ذو الحال گویند و آں غالبا معرفہ باشد و اگر نکرہ باشد حال را مقدم دارند چوں جَاءَنِيْ رَاكِبًا رَجُلٌ و حال جملہ نیز باشد چنانچہ رَاَيْتُ الْأَمِيْرَ وَهُوَ رَاكِبٌ [۷۔] و **تمیز** اسمی ست کہ رفع ابہام کند از عدد چوں عِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا یا از وزن چوں عِنْدِيْ رِطْلٌ زَيْتًا یا از کیل چوں عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا یا از مساحت چوں مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا [۸۔] و **مفعول بہ** اسمی ست کہ فعل فاعل برو واقع شود چوں ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًوا۔

بدانکہ ایں ہمہ منصوبات بعد از تمامی جملہ باشد و جملہ بفعل و فاعل تمام شود و بدیں سبب گویند کہ المنصوب فضلۃ۔

[۱٦۔] **فصل: بدانکہ** فاعل بر دو قسم ست [۱۔] مظہر چوں ضَرَبَ زَيْدٌ [۲۔] و مضمر و بارز چوں ضَرَبْتُ [۳۔] و مضمر مستتر یعنی پوشیدہ چوں زَيْدٌ ضَرَبَ کہ فاعل ضرب هُوَ است در ضَرَبَ مستتر۔ **بدانکہ** [۱۔] چوں فاعل مؤنث حقیقی باشد [۲۔] یا ضمیر مؤنث علامت تانیث در فعل لازم باشد چوں قَامَتْ هِنْدٌ و هِنْدٌ قَامَتْ ای هِيَ [۱۔] و در مظہر مونث غیر حقیقی [۲۔] و در مظہر جمع تکسیر دو وجہ روا باشد چوں طَلَعَ الشَّمْسُ وطَلَعَتِ الشَّمْسُ وقَالَ الرِّجَالُ وقَالَتِ الرِّجَالُ

[۲۔] **قسم دوم** مجہول **بدانکہ** فعل مجہول بجائے فاعل مفعول بہ را برفع کند و باقی را بنصب چوں ضُرِبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيْرِ ضَرْبًا شَدِيْدًا فِيْ دَارِهٖ تَادِيْبًا وَالْخَشَبَةَ و فعل مجہول را فعل مالم یسم فاعلہ گویند و مرفوعش را مفعول مالم یسم فاعلہ گویند۔

[۱۷-] **فصل: بدانکه** فعل متعدی بر چہار قسم ست **اول متعدی بیک مفعول** چوں ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا **دوم متعدی بدو مفعول** کہ اقتصار بر یک مفعول روا باشد چوں أَعْطٰی وانچہ در معنی او باشد چوں أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا و اینجا أَعْطَيْتُ زَيْدًا نیز جائز ست **سوم متعدی بدو مفعول** کہ اقتصار بر یک مفعول روا نباشد وایں در افعال قلوب ست چوں عَلِمْتُ وظَنَنْتُ وحَسِبْتُ وخِلْتُ وزَعَمْتُ ورَأَيْتُ ووَجَدْتُ چوں عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا وظَنَنْتُ زَيْدًا عَالِمًا **چہارم متعدی بسہ مفعول** چوں أَعْلَمَ وأَرٰی وأَنْبَأَ وأَخْبَرَ وخَبَّرَ ونَبَّأَ وحَدَّثَ چوں أَعْلَمَ اللهُ زَيْدًا عَمْرًوا فَاضِلًا۔ **بدانکہ** ایہمہ **مفعولات** مفعول بہ اند ومفعول دوم در باب عَلِمْتُ ومفعول سوم در باب أَعْلَمْتُ ومفعول لہ ومفعول معہ را بجائے فاعل نتوانند نہاد ودیگر ہارا شاید ودر باب أَعْطَيْتُ مفعول اول بمفعول مالم یسم فاعلہ لائق تر باشد از مفعول دوم۔

[۱۸-] **فصل: بدانکہ** افعال ناقصہ ہفدہ اند [۱-] كَانَ [۲-] وصَارَ [۳-] وظَلَّ [۴-] وبَاتَ [۵-] وأَصْبَحَ [٦-] وأَضْحٰی [٧-] وأَمْسٰی [٨-] وعَادَ [٩-] وآضَ [١٠-] وغَدَا [١١-] ورَاحَ [١٢-] ومَا زَالَ [١٣-] ومَا انْفَكَّ [١٤-] ومَا بَرِحَ [١٥-] ومَا فَتِيَ [١٦-] ومَا دَامَ [١٧-] ولَيْسَ ایں افعال بفاعل تنہا تمام نہ شوند ومحتاج باشند بخبری بدیں سبب اینہارا ناقصہ گویند ودر جملہ اسمیہ روند ومسند الیہ را برفع کنند ومسند را بنصب چوں كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا ومرفوع را اسم کان گویند ومنصوب را خبر كَانَ وباقی را بریں قیاس کن۔ **بدانکہ** بعضی ازیں افعال در بعضی احوال بفاعل تنہا تمام شوند چوں كَانَ مَطَرٌ شد باراں بمعنی حَصَلَ واوراكَانَ تَامَّةٌ گویند وكَانَ زَائِدَة نیز باشد۔

[۱۹-] **فصل: بدانکہ** افعال مقاربہ چار ست [۱-] عَسٰی [۲-] وكَادَ [۳-] وكَرَبَ [۴-] وأَوْشَكَ وایں افعال در جملہ اسمیہ روند چوں كَانَ اسم را برفع کنند وخبر را بنصب الا آنکہ خبر اینہا فعل مضارع باشد باأَنْ چوں عَسٰی زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ یابی أَنْ چوں عَسٰی زَيْدٌ يَخْرُجُ وشاید کہ فعل مضارع باأَنْ فاعل عَسٰی باشد واحتیاج بجز نیفتد چوں عَسٰی أَنْ يَّخْرُجَ زَيْدٌ در محل رفع بمعنی مصدر۔

[۲۰-] **فصل: بدانکہ** افعال مدح وذم چہار ست نِعْمَ وحَبَّذَا برائے مدح وبِئْسَ وسَاءَ برائے ذم وہرچہ مابعد فاعل باشد آں را مخصوص بالمدح یا مخصوص بالذم گویند وشرط آنست کہ فاعل معرف بلام باشد چوں نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ یا مضاف بسوے معرف بلام چوں نِعْمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ یا ضمیر مستتر ممیز بنکرہ منصوبہ چوں نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ فاعل نعم ہو ست مستتر در نِعْمَ ورَجُلًا منصوب ست بر تمیز زیرا کہ ہو مبہم ست وحَبَّذَا زَيْدٌ ۔حَبَّ فعل مدح ست وذَا فاعل او وزَيْدٌ مخصوص بالمدح وہمچنیں بِئْسَ الرَّجُلُ زَيْدٌ وسَاءَ الرَّجُلُ عَمْرٌو۔

[۲۱-] **فصل: بدانکہ** افعال تعجب دو صیغہ از ہر مصدر ثلاثی مجرد باشد **اول مَا اَفْعَلَهٗ** چوں مَا أَحْسَنَ زَيْدًا چہ نیکوست زید تقدیرش أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَيْدًا۔ مَا بمعنی أَيُّ شَيْءٍ ست در محل رفع بابتدا وأَحْسَنَ در محل رفع خبر مبتدا وفاعل أَحْسَنَ هُوَ ست درو مستتر وزَيْدًا مفعول بہ **دوم أَفْعِلْ بِهٖ** چوں أَحْسِنْ بِزَيْدٍ ۔أَحْسِنْ صیغہ امر ست بمعنی خبر تقدیرش أَحْسَنَ زَيْدٌ ای صَارَ ذَا حُسْنٍ وبازائدہ است۔

باب سوم در عمل اسمائے عاملہ وآں یازدہ قسم ست

اوّل اسمائے شرطیہ بمعنی إِنْ وآں نہ است مَنْ ومَا ومَتٰی وأَيٌّ وأَنّٰی وإِذْمَا وحَيْثُمَا ومَهْمَا فعل مضارع را بجزم کنند چوں مَنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ ومَا تَفْعَلْ أَفْعَلْ وأَيْنَ تَجْلِسْ أَجْلِسْ ومَتٰی تَقُمْ أَقُمْ وأَيَّ شَيْءٍ تَأْكُلْ اٰكُلْ وأَنّٰی تَكْتُبْ أَكْتُبْ وإِذْمَا تُسَافِرْ أُسَافِرْ وحَيْثُمَا تَقْصُدْ أَقْصُدْ ومَهْمَا تَقْعُدْ أَقْعُدْ **دوم** اسمائے افعال بمعنی ماضی چوں هَيْهَاتَ وَشَتَّانَ وسَرْعَانَ اسم را بنا بر فاعلیت برفع کنند چوں هَيْهَاتَ يَوْمُ الْعِيْدِ ای بَعُدَ۔ **سوم** اسمائے افعال بمعنی امر حاضر چوں رُوَيْدَ وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وعَلَيْكَ ودُوْنَكَ وهَا اسم را بنصب کنند بنا بر مفعولیت چوں رُوَيْدَ زَيْدًا ای أَمْهِلْهُ۔ **چہارم** اسم فاعل بمعنی حال یا استقبال عمل فعل معروف کند بشرط آنکہ اعتماد کردہ باشد بر لفظی کہ پیش از و باشد وآں لفظ [۱-] یا مبتدا باشد در لازم چوں زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوْهُ ودر متعدی ۔چوں زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبُوْهُ عَمْرًا [۲-] یا موصوف چوں مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ أَبُوْهُ بَكْرًا [۳-] یا موصول چوں جَاءَنِي الْقَائِمُ أَبُوْهُ وجَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوْهُ عَمْرًا [٤-] یا ذو الحال چوں جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا غُلَامُهٗ فَرَسًا [٥-] یا ہمزہ استفہام چوں أَ ضَارِبٌ زَيْدٌ عَمْرًا [٦-] یا حرف نفی چوں مَا قَائِمٌ زَيْدٌ ہماں عمل کہ قَامَ وضَرَبَ میکرد قَائِمٌ وضَارِبٌ میکند۔ **پنجم** اسم مفعول بمعنی الحال واستقبال عمل فعل مجہول کند بشرط اعتماد مذکور چوں زَيْدٌ مَضْرُوْبٌ أَبُوْهُ وعَمْرٌو مُعْطًی غُلَامُهٗ دِرْهَمًا وبَكْرٌ مَعْلُوْمٌ اِبْنُهٗ فَاضِلًا وَخَالِدٌ مُخْبَرٌ أَنَّ ابْنَهٗ عَمْرًا فَاضِلًا ہماں عمل

که ضَرَبَ وأَعْطٰى وعَلِمَ وأَخْبَرَ میکرد مَضْرُوْبٌ ومُعْطًى ومَعْلُوْمٌ ومُخْبَرٌ میکند۔ ششم صفت مشبه عمل فعل خود کند بشرط اعتماد مذکور خوں زَيْدٌ حَسَنٌ غُلَامُهٗ ہماں عمل که حَسُنَ می کرد حَسَنٌ می کند۔ ہفتم اسم تفضیل واستعمال او بر سه وجه است [۱ـ] به من چوں زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو [۲ـ] ویا بالف ولام چوں جَاءَنِيْ زَيْدُ الْأَفْضَلُ [۳ـ] یا باضافت چوں زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ وعمل او در فاعل باشد وآں ہوست فاعل افضل که درو مستتر ست۔ ہشتم مصدر بشرط آنکه مفعول مطلق نباشد عمل فعلش کند چوں أَعْجَبَنِيْ ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًوا۔ نہم اسم مضاف مضاف الیه راجر کند چوں جَاءَنِيْ غُلَامُ زَيْدٍ **بدانکه** ایجالام بحقیقت مقدر ست زیرا که تقدیرش آنست که غُلَامٌ لِزَيْدٍ۔ دہم اسم تام تمیز رابنصب کند وتمامی اسم [۱ـ] بتنوین باشد چوں مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا [۲ـ] یا بتقدیر تنوین چوں عِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا وزَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا [۳ـ] یا بنون تثنیه چوں عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا ۔[٤ـ] یا بنون جمع چوں هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِيْنَ أَعْمَالًا [٥ـ] یا بمشابه نون جمع چوں عِنْدِيْ عِشْرُوْنَ دِرْهَمًا تا تِسْعُوْنَ [٦ـ] یا باضافت چوں عِنْدِيْ مِلْؤُهٗ عَسَلًا۔ یازدہم اسماء کنایت از عدد۔ وآں دو لفظ ست كَمْ وكَذَا ۔کم بر دو قسم ست [۱ـ] استفهامیه [۲ـ] وخبریه۔ کم استفهامیه تمیز رابنصب کند وکذا نیز چوں كَمْ رَجُلًا عِنْدَكَ وعِنْدِيْ كَذَا دِرْهَمًا وکم خبریه تمیز راجر کند چوں كَمْ مَالٍ أَنْفَقْتُ وكَمْ دَارٍ بَنَيْتُ وگاہے من جار بر تمیز کم خبریه آید چوں قوله تعالى كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِيْ السَّمَاوَاتِ۔

قسم دوم در عوامل معنوی ۔

بدانکه عوامل معنوی بر دو قسم ست اوّل ابتدا یعنی خلوّ اسم از عوامل لفظی که مبتدا وخبر را برفع کند چوں زَيْدٌ قَائِمٌ واین جا گویند که زید مبتدا است مرفوع بابتدا وقائم خبر مبتدا است مرفوع بابتدا وایجا دو مذهب دیگر ست یکے آنکه ابتدا عامل ست در مبتدا ومبتدا در خبر دیگر آنکه ہر یکے از مبتدا وخبر عامل ست در دیگر دوم خلوّ فعل مضارع از ناصب وجازم فعل مضارع را برفع کند چوں يَضْرِبُ زَيْدٌ ایجا يَضْرِبُ مرفوع ست زیرا که خالی ست از ناصب وجازم۔

تمام شد عوامل نحو بِتَوْفِيْقِ اللهِ تَعَالٰى وَعَوْنِه۔

خاتمه : در فوائد متفرقه که دانشتن آں واجب ست وآں سه فصل ست

[۲۲ـ] **فصل اول** در توابع **بدانکه** تابع لفظی ست که دومی از لفظ سابق باشد باعراب سابق از یک جهت ولفظ سابق را متبوع گویند وحکم تابع آں ست که ہمیشه در اعراب موافق متبوع باشد وتابع پنج نوع ست **اول** **صفت** واُو تابع یست که دلالت کند = بر معنے که در متبوع باشد چوں جَائَنِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ۔ =یا بر معنی که در متعلق متبوع باشد چوں جَائَنِيْ رَجُلٌ حَسَنٌ غُلَامُهٗ یا أَبُوْهُ مثلاً قسم اوّل در ده چیز موافق متبوع باشد در تعریف وتنکیر وتذکیر وتانیث وافراد وتثنیه وجمع ورفع ونصب وجر چوں عِنْدِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ ورِجَالٌ عَالِمُوْنَ وامْرَاَةٌ عَالِمَةٌ و اِمْرَأَتَانِ عَالِمَتَانِ ونِسْوَةٌ عَالِمَاتٌ اما قسم دوم موافع متبوع باشد در پنج چیز تعریف وتنکیر ورفع ونصب وجر چوں جَائَنِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ أَبُوْهُ۔ **بدانکه** نکره را بجمله خبریه صفت تواں کرد چوں رَجُلٌ أَبُوْهُ عَالِمٌ ودر جمله ضمیری عائد بنکره لازم باشد۔ **دوم** **تاکید** واو تابعی ست که حال متبوع را مقرر گرداند در نسبت یا در شمول تا سامع راشک نماند و**تاکید** بر دو قسم ست [۱ـ] لفظی [۲ـ] ومعنوی۔ **تاکید لفظی** بتکرار لفظ ست چوں زَيْدٌ زَيْدٌ قَائِمٌ وضَرَبَ ضَرَبَ زَيْدٌ وإِنَّ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ۔ وتاکید معنوی به ہشت لفظ ست نَفْسٌ وعَيْنٌ وكِلَا وكِلْتَا وكُلٌّ وأَجْمَعُ وأَكْتَعُ وأَبْتَعُ وأَبْصَعُ چوں جَاءَنِيْ زَيْدٌ نَفْسُهٗ وجَاءَنِي الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمْ وجَائَنِي الزَّيْدُوْنَ أَنْفُسُهُمْ۔ عَيْنٌ را برین قیاس کن وَجَائَنِيْ الزَّيْدَانِ كِلَاهُمَا وَالْهِنْدَانِ كِلْتَاهُمَا۔ وَكِلَا وكِلْتَا خاصند بمثنى وَجَائَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُوْنَ وأَكْتَعُوْنَ وأَبْتَعُوْنَ وأَبْصَعُوْنَ **بدانکه** أَكْتَعُ وأَبْتَعُ وأَبْصَعُ اتباع اند به أَجْمَعُ پس بدون أَجْمَعُ ومقدم بر أَجْمَعُ نباشد و**بدل** بر چهار قسم ست [۱ـ] بدل الكل [۲ـ] وبدل البعض۔ [۳ـ] وبدل الاشتمال [٤ـ] وبدل الغلط۔ **بدل الكل** آنست که مدلولش مدلول مبدل منه باشد چوں جَائَنِيْ زَيْدٌ أَخُوْكَ۔ و**بدل البعض** آنست که مدلولش جزو مبدل منه باشد چوں ضُرِبَ زَيْدٌ رَأْسُهٗ و**بدل الاشتمال** آنست که مدلولش متعلق مبدل منه باشد چوں سُلِبَ زَيْدٌ ثَوْبُهٗ۔ **بدل الغلط** آنست که بعد از غلط بلفظی دیگر یاد کند چوں مَرَرْتُ بِرَجْلٍ حِمَارٍ۔ **چهارم** **عطف بحرف** واو تابعی است که مقصود باشد به نسبت با متبوعش بعد از حرف عطف چوں جَائَنِيْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو۔ وحرف عطف وه است در فصل سوم یاد کنیم انشاء الله تعالى واُورا عطف نسق نیز گویند **پنجم** **عطف بیان** واو تابعی ست غیر صفت که متبوع را روشن گرداند چوں أَقْسَمَ بِاللهِ أَبُوْ حَفْصٍ عَمَرُ، وقتیکه بعلم مشهور تر باشد۔ وجَائَنِيْ زَيْدٌ أَبُوْ عَمْرٍو۔ وقتیکه بکنیت مشهور تر باشد۔

[۲۳-] **فصل دوم:** دربیان منصرف و غیر منصرف، **منصرف** آنست کہ ہیچ سبب از اسباب منع صرف درو نباشد، **وغیر منصرف** آنست کہ دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد واسباب منع صرف نہ است [۱-] عدل [۲-] وصف [۳-] وتانیث [٤-] ومعرفہ [٥-] وعجمہ [٦-] وجمع [٧-] وترکیب [٨-] و وزن فعل [٩-] والف ونون مزید تان چنانچہ در عُمَرُ عدل ست و علم ودر ثُلٰثُ ومَثْلَثُ صفت ست وعدل ودر طَلْحَةُ تانیث ست و علم ودر زَيْنَبُ تانیث معنویست و علم ودر حُبْلٰى تانیث ست بالف مقصورہ ودر حَمْرَاءُ تانیث ست بالف ممدودہ وایں مؤنث بجائے دو سبب ست ودر اِبْرَاهِيْمُ عجمہ است و علم ودر مَسَاجِدُ ومَصَابِيْحُ جمع منتہی الجموع بجائے دو سبب ست ودر بَعَلَبَكُّ ترکیب ست و علم ودر أَحْمَرُ وزن فعل ست و علم ودر سَكْرَانُ الف ونون زائد تان ست ووصف ودر عُثْمَانُ الف ونون زائد تان ست و علم و تحقیق غیر منصرف از کتب دیگر معلوم شد۔

[۲٤-] **فصل سوم:** در حروف غیر عاملہ و آں شانزدہ قسم ست۔ **اوّل** **حروف تنبیہ** وآں سہ است أَلَا وأَمَا وهَا **دوم** **حروف ایجاب** و آں شش ست نَعَمْ وبَلٰى وأَجَلْ وإِيْ وجَيْرِ وإِنَّ **سوم** **حروف تفسیر** و آں دوست أَيْ وأَنْ کقولہ تعالیٰ وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيْمُ۔ **چہارم** **حروف مصدریہ** و آں سہ ست مَا وأَنْ وأَنَّ۔ مَا وأَنَّ در فعل روند تا فعل معنی مصدر باشد۔ **پنجم** **حروف تحضیض** و آں چہار ست أَلَّا وهَلَّا ولَوْلَا ولَوْمَا۔ **ششم** **حروف توقع** و آن قَدْ ست برائے تحقیق در ماضی وبرائے تقریب ماضی بحال و در مضارع برائے تقلیل۔ **ہفتم** **حروف استفہام** و آں سہ است مَا و هَمْزَةٌ و هَلْ۔ **ہشتم** **حرف ردع** و آں كَلَّا ست بمعنی باز گردانیدن وبمعنی حقا نیز آمدہ است چوں كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُوْنَ۔ **نہم** **تنوین** و آں پنج ست [۱-] تمکن چوں زَيْدٌ [۲-] وتنکیر چوں صَهٍ ای اُسْكُتْ سُكُوْتًا مَّا فِيْ وَقْتٍ مَّا۔ اما صَهْ بغیر تنوین فمعناہ اُسْكُتِ السُّكُوْتَ الْاٰنَ [۳-] وعوض چوں يَوْمَئِذٍ [٤-] ومقابلہ چوں مُسْلِمَاتٍ [٥-] وترنم کہ در آخر ابیات باشد شعر أَقِلِّيْ اللَّوْمَ عَاذِلُ وَالْعِتَابَنْ * وَقُوْلِيْ إِنْ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنْ، تنوین ترنم در اسم و فعل و حرف رود اما چہار اوّلین خاص ست باسم۔ **دہم** **نون تاکید** در آخر فعل مضارع ثقیلہ وخفیفہ چوں اِضْرِبَنَّ اِضْرِبَنْ۔ **یازدہم** حروف زیادت و آں ہشت حرف ست إِنْ وأَنْ ومَا ولَا ومِنْ وكَافٌ و بَا ولَامٌ چہار آخر در حروف جر یاد کردہ شد **دوازدہم** حروف شرط و آں دوست أَمَّا ولَوْ اما برائے تفسیر وفا در جوابش لازم باشد کقولہ تعالیٰ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَّسَعِيْدٌ فَأَمَّا الَّذِيْنَ شَقُوْا فَفِيْ النَّارِ وَأَمَّا الَّذِيْنَ سُعِدُوْا فَفِي الْجَنَّةِ۔ ولَوْ برائے انتفاء ثانی بسبب انتفائے اوّل چوں لَوْ كَانَ فِيْهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا۔ **سیزدہم** **لَوْلَا** و او موضوع ست برائے انتفائے ثانی بسبب وجود اوّل چوں لَوْلَا عَلِيٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ۔ **چہاردہم** **لام مفتوحہ** برائے تاکید چوں لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو۔ **پانزدہم** **مَا بِمَعْنَى مَادَامَ** چوں أَقُوْمُ مَا جَلَسَ الْأَمِيْرُ۔ **شانزدہم** **حروف عطف** و آں دہ است وَاوٌ وفَا وثُمَّ وحَتّٰى وإِمَّا وأَوْ وأَمْ ولَا وبَلْ ولٰكِنْ فقط۔

تَمَّتْ بِالْخَيْرِ

چوں بحث مستثنی در کتاب نحو میر نبود برائے فائدہ طلاب افزودہ شد

بدانکہ **مستثنی** لفظی ست کہ مذکور باشد بعد إِلَّا واخوات آں یعنی غَيْرَ وسِوٰى وحَاشَا وخَلَا وعَدَا ومَاخَلَا ومَاعَدَا ولَيْسَ ولَا يَكُوْنُ تا ظاہر گردد کہ منسوب نیست بسوی مستثنی انچہ نسبت کردہ شدہ است بسِئے ما قبل وی و آں بر دو قسم ست [۱-] **متصل** [۲-] و **منقطع** متصل آنست کہ خارج کردہ شود از متعدد بلفظ الّا واخوات وی مثل جَائَنِي الْقَوْمُ اِلَّا زَيْدًا پس زَيْدًا کہ در قوم داخل بود از حکم مجیئ خارج کردہ شد۔ و **منقطع** آں باشد کہ مذکور شود بعد الّا واخوات وی وخارج کردہ نشود از متعدد بسبب آنکہ مستثنی داخل نباشد در مستثنی منہ مثل جَائَنِي الْقَوْمُ اِلَّا حِمَارًا۔ کہ حِمَارٌ در قوم داخل نبود۔

بدانکہ اعراب مستثنی بر چہار قسم ست۔ **اول** آنکہ [۱-] اگر مستثنی بعد الّا در کلام موجب واقع شود پس مستثنی ہمیشہ منصوب باشد نحو جَائَنِي الْقَوْمُ اِلَّا زَيْدًا **وکلام موجب** آنکہ دراں نفی و نہی و استفہام نباشد [۲-] وہمچنی در کلام غیر موجب اگر مستثنی را بر مستثنی منہ مقدم گردانند منصوب خوانند نحو مَا جَائَنِيْ اِلَّا زَيْدًا أَحَدٌ [۳-] ومستثنائے منقطع ہمیشہ منصوب باشد [٤-] واگر مستثنی بعد خلا وعدا واقع شود بر مذہب اکثر علماء منصوب باشد وبعد ما خلا و ماعدا و لیس ولا یکون ہمیشہ منصوب باشد نحو جَاءَنِي الْقَوْمُ خَلَا زَيْدًا وَعَدَا زَيْدًا الخ **دوم** آنکہ مستثنی بعد الّا در کلام غیر موجب واقع شود و مستثنی ہم مذکور باشد پس دراں دو وجہ رواست یکی آنکہ منصوب باشد بر سبیل استثناء ودیگر آنکہ بدل باشد از ما قبل خود چوں جَائَنِيْ أَحَدٌ اِلَّا زَيْدًا وَاِلَّا زَيْدٌ **سوم** آنکہ مستثنی مفرغ باشد یعنی مستثنی منہ مذکور نباشد ودر کلام غیر موجب واقع شود پس اعراب مستثنی بالّا دریں صورت بحسب عوامل مختلف باشد نحو مَاجَائَنِيْ اِلَّا زَيْدٌ وَمَا رَأَيْتُ اِلَّا زَيْدًا وَمَا مَرَرْتُ اِلَّا بِزَيْدٍ

چہارم آنکہ مستثنٰی بعد لفظ غیر و سوی و سواء واقع شود پس مستثنٰی را مجرور خونند و بعد حاشا بر مذہب اکثر نیز مجرور باشد و بعضی نصب ہم جائز داشتہ اند چوں جَائَنِي الْقَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ وَسِوَى زَيْدٍ وَسَوَاءَ زَيْدٍ وَحَاشَا زَيْدٍ.

بدانکہ اعراب لفظ غیر مثل اعراب مستثنٰی بالّا باشد در جمیع صور تہائے مذکورہ چنانکہ گوئی جَائَنِي الْقَوْمُ غَيْرَ زَيْدٍ وَغَيْرَ حِمَارٍ وَمَا جَائَنِيْ غَيْرَ زَيْدٍ الْقَوْمُ وَ مَا جَاءَنِيْ أَحْدٌ غَيْرَ زَيْدٍ وَغَيْرُ زَيْدٍ وَمَاجَائَنِيْ غَيْرُ زَيْدٍ وَ مَا رَأَيْتُ غَيْرَ زَيْدٍ وَمَا مَرَرْتُ بِغَيْرِ زَيْدٍ۔

بدانکہ لفظ غیر موضوع ست برائے صفت و گاہ برائے استثنا آید چنانکہ الّا برائے استثناء موضوع ست و گاہ در صفت مستعمل شود قولہ تعالیٰ لَوْ كَانَ فِيْهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا یعنی غَيْرُ اللّٰهِ و ہمچنیں لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ۔

تَمَّتْ